

ORNITOMORFICZNE MINIATURY
MARGINESOWE ORMIAŃSKICH
EWANGELIARZY PRZECHOWYWANYCH
W BIBLIOTECIE NARODOWEJ
W WARSZAWIE*

*Non solum autem in magnis rebus
verum etiam in minutissimo opere,
florete ingenium, viget intellectus,
valet ratio.*

Anonymus Bernensis,
De clarea, Burgerbibliothek Bern. Cod. A 91.17 ca 1090).

W Bibliotece Narodowej w Warszawie przechowywane są trzy Ewangeliarze ormiańskie, które składają się na grupę niejednorodną zarówno pod względem artystycznym, jak i genetycznym. Ewangeliarze ze Skewry (III 8101, 1198–1199), z Zamościa (I 12670, 1603) oraz z Lwowa (III 12677, 1639) łączą rozbudowany system ornitomorfcznych zdobień, występujący w tablicach kanonu, na stronach incipitowych oraz na marginesach kart. Szczególnie interesujący i charakterystyczny dla późniejszych Ewangeliarzy (spisanych w języku ormiańskim) jest fenomen związany z występowaniem oraz długim trwaniem przedstawień ptaków na marginesach ilumi-

---

* Niniejszy tekst jest fragmentem pracy magisterskiej pt „Przedstawienia ptaków w ormiańskich Ewangeliach przechowywanych w Bibliotece Narodowej w Warszawie” napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Barbary Dąb-Kalinowskiej w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego, obronionej w lipcu 2010 r.

nowanych kodeksów. Staranne opracowanie ptasich wyobrażeń oraz duże zróżnicowanie ich pól skłania do refleksji nad szczególną rolą ornitomorficznymi motywów, które rzadko występują w takiej postaci na kartach łacińskich, greckich i cerkiewnosłowiańskich Ewangeliarzy.

W grupie omawianych kodeksów ptasie przedstawienia zwykle towarzyszą inicjałowi i znajdują się na zewnętrznym marginesie, na tej samej wysokości co wyróżniona litera. W Ewangeliarzu ze Skewry ptaki ukazane są z dużym realizmem, często możliwe jest zidentyfikowanie poszczególnych gatunków. W XVII-wiecznych kodeksach stają się one bardziej umownymi, dekoracyjnie traktowanymi znakami i rozpoznanie ich gatunku z reguły nie jest możliwe.

W Ewangeliarzu ze Skewry występuje osiemnaście miniatur przedstawiających jednego lub dwa ptaki. Większość z nich znajduje się na zewnętrznym marginesie na wysokości inicjału otwierającego konkretną perykopę Ewangelii i pozostaje w pewnej zależności od tekstu¹⁾. W dotychczasowych opracowaniach iluminacje marginesowe były przeważnie traktowane jako przedstawienia o funkcji dekoracyjnej lub ilustracyjnej bez uwzględnienia ich udziału w strukturyzacji tekstu oraz jego odczytywaniu. Praktyczną funkcję ptasich iluminacji marginesowych potwierdza natomiast analiza wybranych przedstawień spisanego w Skewrze Ewangeliarza.

Na przykładzie fragmentu Ewangelii wg św. Mateusza można zaobserwować w jaki sposób ornitomorficzne miniatury kierują uwagę czytelnika na najważniejsze wydarzenia opisane w tej księdze Nowego Testamentu. Sekwencję kart poprzedzających miniaturę na f. 17v zamyka przedstawienie ptaka siedzącego na złotej czarze, z której wyrasta dekoracyjna floratura (il. 1). Ta iluminacja otwiera trzeci rozdział Ewangelii, opowiadający historię św. Jana Chrzciciela. Złota czara może więc być nawiązaniem do chrzcielnicy, która jest początkiem odrodzenia duchowego wiernych. Związek tekstu z obrazem jest także widoczny na f. 95r (il. 2). Wyobrażenie dwóch ptaków na zewnętrznym marginesie towarzyszy inicjałowi otwierającemu rozdział 24,9 opisujący prześladowanie uczniów: *Wtedy wydadzą was na udrekę i będą was zabijać i będącie w nienawiści u wszystkich narodów, z powodu mego imienia. Wówczas wielu zachwieje się*

---

¹⁾ Jako nienarracyjne i anikoniczne, zdobienia te były zwykle pomijane w opracowaniach ormiańskich miniatur. W monografii Ewangeliarza uwzględniono analizę systemu zdobień marginesów kodeksu ze Skewry, dokładniej omówiono związek przedstawienia koguta z tekstem odnoszącym się do sceny zaparcia się Piotra oraz medalion z przedstawieniem Chrystusa podtrzymywany przez gołębicę: A. von Euw, *Das Lemberger Evangeliar als Kunstwerk*, [w:] *Das Lemberger Evangeliar. Eine wiederentdeckte armenische Bilderhandschrift des 12. Jahrhunderts*, G. Prinzing, A. Schmidt, Wiesbaden 1997, s. 65–67.

w wierze; będą się wzajemnie wydawać i jedni drugich nienawidzić²⁾. Widoczne na miniaturze winogrona lub owoce granatu mogą odnosić się do zapowiadanej męki apostołów. W chrześcijańskiej symbolice odwoływały się one do krwi Chrystusa, a także do wyobrażenia o raju. Oba znaczenia mogły się na siebie nałożyć. Kolejne wersy Ewangelii (*Lecz kto wytrwa do końca będzie zbawiony*, 24,13) są bowiem zapowiedzią życia wiecznego. Miniatura może więc sygnalizować zawartość danej perykopy, pomaga zorientować się w układzie tekstu i podczas lektury znaleźć jego wybrany fragment³⁾. Dobrym tego przykładem jest zdobienie na zewnętrznym marginesie f. 225v (il. 3), ukazujące medalion z przedstawieniem Chrystusa podtrzymywany przez gołębicę. Zaznacza ono początek perykopy Ewangelii wg św. Łukasza (4, 14). Ornamentalny inicjał, któremu towarzyszy iluminacja, rozpoczyna zdanie: *Jezus wrócił z mocą Ducha do Galilei*. Gołębica jest więc tu czytelnym znakiem Ducha Świętego i wiernym zobrazowaniem tekstu.

Bliski związek między miniaturami, a towarzyszącymi im fragmentami Ewangelii można zaobserwować także na przykładach dwóch ptasich przedstawień, znajdujących się pomiędzy kolumnami (f. 119v, 223r, il. 4, 5) i jednym, umieszczonym między linijkami tekstu (f. 198v, il. 6). Każda z tych trzech iluminacji poprzez swoje nietypowe usytuowanie, ingerujące w kompozycję strony, pełni szczególną rolę. Podczas lektury przedstawienia te sygnalizują istotne partie tekstu i manipulują uwagą czytelnika. Dodatkowo stanowią one rodzaj ilustracji, gdyż są ściśle związane z towarzyszącym im tekstem. Kogut na f. 119v znajduje się na wysokości zdania rozdziału 26, 69–75 Ewangelii wg św. Mateusza. Wolumen ptaka wypełnia następującą linijkę tekstu: *I w tej chwili kogut zapał*. Nie wielkich rozmiarów kogut, znajdujący się na interlinii powyżej postaci św. Piotra, na f. 198v, odnosi się wprost do fragmentu Ewangelii wg św. Marka o wyparciu się Chrystusa (Mk 14, 66–72). Gołębica zaś na f. 223r ma bezpośredni związek z opisem chrztu Chrystusa w Jordanie, z Ewangelii wg św. Łukasza.

Trudno powiedzieć, na ile miniatury marginesowe z XVII-wiecznych Ewangelii z Zamościa i Lwowa interpretują lub zapowiadają perykopy towarzyszącego im tekstu. W Ewangeliarzu z Zamościa umieszczono niecałe dwieście

²⁾ Ten, jak i późniejsze cytaty wg tłumaczenia Biblii Tysiąclecia.

³⁾ Do podobnych wniosków doszła Sirarpie Der Nersessian. Zauważyła ona, że marginesowe przedstawienia zwierząt w ormiańskich kodeksach często odwołują się do tekstu Ewangelii: owca towarzyszy czytaniu o Chrystusie jako dobrym pasterzu, dwa małe ptaki pod cyborium nawiązują do perykopy o prezentacji Chrystusa w świątyni, ptak z rybą w dziobie towarzyszy pojawieniu się Chrystusa wśród Apostołów (Łk 24, 42): S. Der Nersessian, *Armenian Manuscripts in Walters Art Gallery*. Baltimore, Baltimore 1973, s. 60–61.

miniatur marginesowych. Wśród nich znajdują się dwadzieścia dwa przedstawienia ptaków oraz pięć wyobrażeń ptasich syren o fantastycznych nakryciach głowy, nazywanych najczęściej w literaturze przedmiotu harpiami. Miniatury te są dość złożone, często wizerunki ptaków rozbudowano o dodatkowe elementy. Ciekawym przykładem jest przedstawienie o stosunkowo dużych rozmiarach (100 x 30mm) na s. 615 (il. 7), ukazujące dwa ptaki trzymające w dziobach węża. Jeden (prawdopodobnie orzeł) z rozpostartymi skrzydłami, z głową skierowaną w dół, trzyma w dziobie głowę gada, drugi, stojący z lekko podniesioną głową, ma przez niego oplecioną szyję. Motyw ten kieruje uwagę w stronę utrwalonych w ikonografii walk zwierząt, a zwłaszcza wspomnianego już tematu walki orła z wężem, jako figury pokonania Szatana przez Chrystusa. Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, czy przedstawienie to zostało mechanicznie przeniesione z cylicyjskiego wzoru – jest uniwersalne i pojawia się tu ze względu na swoją chrystologiczną wymowę, czy może odnosi się wprost do towarzyszącego tekstu Ewangelii.

W Ewangeliarzu z Lwowa dwadzieścia trzy razy zobrazowano ptaki na zewnętrznym marginesie. W porównaniu do Ewangeliarza ze Skewry i Zamościa zostały one poddane uproszczeniom i pozbawione dodatkowych elementów znaczących (raz tylko ptakowi towarzyszy motyw drzewa: s. 146). Daleko idąca redukcja przedstawień przemawia za strukturyzującą i dekoracyjną funkcją tych miniatur. Są one stosunkowo dużych rozmiarów i pozbawiono je znaczącej indywidualizacji. Zróżnicowane zostały natomiast ich układy. Niewielkie zmiany wprowadzano w obrębie kilku zaledwie elementów: ustawień głowy, układów i sposobów opracowania skrzydeł oraz przedstawienia gałązki w dziobie bądź jej braku. Liczba możliwych zestawień motywów jest zaskakująca. Pierwszy z ptaków (s. 47) został ukazany z wzniesioną i zwróconą w swoją prawą stronę głową, ma dekoracyjnie opracowane skrzydło ogona i gałązkę w dziobie. Kolejny (s. 81) stoi na gałęzi z podniesionym lewym skrzydłem i opuszczoną głową, zwróconą w prawą stronę, również z gałązką w dziobie. Następuje po nim przedstawienie ptaka (s. 93) stojącego na gałęzi z wyprostowaną szyją i głową zwróconą w lewą stronę również z gałązką w dziobie, podczas gdy ptak na stronie 105 (il. 8), dopiero się po nią schyla. Poprzez niewielkie urozmaicenia uniknięto obrazowych powtórzeń. Zmiany w układach i pozach ptaków powodują, że motywy ornitomorficzne nie są monotonne. Ograniczenie repertuaru motywów do wyobrażeń ptaków było zabiegiem ujednocającym system dekoracji, tworzącym funkcjonalny system znaczników, który nie zaburzał lektury tekstu.

Starannie wykonane miniatury marginesowe były zwykle traktowane przez badaczy jako ornamentalne dekoracje, które oferowały miniaturzyście możli-

wość swobodnego popisywania się artystycznym kunsztem. Meyer Schapiro uważał margines, czyli oddzieloną od sfery tekstu przestrzeń wykluczenia, za *region of freedom*⁴⁾ i wyzwanie dla wyobraźni miniaturzysty. Michael Camille twierdził natomiast, że powierzchnia ta była miejscem usytuowanym poza społecznym tabu i mogły ją wypełniać wyparte z kanonicznego obrazowania przedstawienia nie związane z narracją iluminowanego tekstu⁵⁾. Miniatury marginesowe ormiańskich Ewangelarzy nie mieszczą się w zaproponowanym przez Schapiro i Camille'a ujęciach. Z odbiorem ormiańskich iluminacji łączyła się wizualna przyjemność, ale nie stanowiła ona głównego celu większości zdobień, miały one bowiem liczne praktyczne funkcje. Budowały rodzaj ramy znaczeniowej dla tekstu.

Oleg Grabar w *Mediation of Ornament* zwrócił uwagę na możliwość ewokowania różnych znaczeń przez ornament⁶⁾. Badał on ornament pod kątem jego pośredniczącej właściwości, która umożliwia ustanowienie relacji między widzem a obiektem. W swojej książce Grabar rozwinął pomocną w naszych rozważaniach teorię percepcji i reprezentacji oraz podjął niektóre z problemów zasygnalizowanych wcześniej w *Zmysle porządku* Gombricha⁷⁾. Najważniejszym z nich jest postulowanie podejścia do ornamentu poprzez rozpatrywanie go w relacji do tego co nadrzędne, będące ponad i poza nim.

Badania Olega Grabara i jego ahistoryczne podejście do ornamentyki stały się punktem wyjścia dla artykułu Leslie Brubaker, poświęconego sztuce anikonicznej⁸⁾. Mianem anikonicznej określa ona niemimetyczną oraz niefiguralną dekorację, którą rozumie dość szeroko – zalicza do niej bowiem reprezentacje architektury, przedstawienia krzyży, roślin, a nawet zwierząt⁹⁾. Uważa, że odgrywają one ważną rolę, ustanawiając klimat danego dzieła oraz tworząc ramę dla jego struktury znaczeniowej¹⁰⁾. Brubaker analizuje także anikoniczne dekoracje rękopisów. Zauważa, że występujący w nich ornament ma za zadanie przede

---

⁴⁾ M. Schapiro, *Marginal Images and Drôleries*, [w:] *Late Antique, Early Christian and Medieval Art*, New York 1979, s. 196–198.

⁵⁾ M. Camille, *Image on the Edge: The Margins of Medieval Art*, Cambridge 1992, s. 7.

⁶⁾ O. Grabar, *Mediation of Ornament*, Princeton 1992.

⁷⁾ E. Gombrich, *Zmysł porządku. O psychologii sztuki dekoracyjnej*, tł. D. Folga-Januszewska, Kraków 2009.

⁸⁾ *Aniconic Decoration in the Christian World (6th – 11th century)*, [w:] *East and West*, Spoleto 2003, s. 573–590.

⁹⁾ Badaczka przeciwstawia sobie dwa terminy: anikoniczności i anty-ikoniczności. Zauważa, że to drugie pojęcie nie odnosi się m.in. do przedstawień zwierząt: *ibidem*, s. 589.

¹⁰⁾ *Ibidem*, s. 573.

wszystkim porządkować tekst, organizować spisany utwór poprzez dzielenie go na spójne jednostki znaczeniowe. Ornament wyróżnia wybrane passusy, narzuca sposób ich odczytania i przez to determinuje zrozumienie całości tekstu. W strukturyzacji tekstu ważną rolę odgrywają także inicjały. Wyróżnione litery, poprzez swoją większą skalę, podkreślają szczególną wagę fragmentu dzieła, nie zaburzając równocześnie kompozycji karty. Anikoniczny ornament nie odrywa więc uwagi czytelnika od tekstu, ale instruuje, w jaki sposób należy go czytać¹¹⁾. Jest on manipulatorem percepcji i czynnikiem determinującym zrozumienie przekazu słownego¹²⁾. Badaczka podsumowuje swoje obserwacje stwierdzeniem, że anikoniczny ornament manipuluje widzem, ale zgodnie z współczesną terminologią psychonalityczną, jest pasywny, a nie aktywny¹³⁾.

Rozważania te można przenieść na grunt omawianych miniatur marginesowych. Funkcjonują one bowiem jako pasywne znaki, które czytelnik poprzez swoją percepcję aktywizuje i dopuszcza do głosu. Duży potencjał symboliczny ptasich przedstawień jest wykorzystywany przez miniatora, który niejednokrotnie, poprzez rozbudowywanie dekoracji o dodatkowe elementy, takie jak kielichy, kiście winogron czy wyobrażenia węży, niuansuje ich wymowę. Ptasie miniatury, za sprawą swojego ciężaru semantycznego, budują wizualną i znaczeniową ramę, w obrębie której odczytuje się tekst. Ornitomorficzne miniatury stanowią również uzupełnienie inicjałów, uczyniają strukturę tekstu i kierują uwagę czytelnika na określone jego fragmenty. Wizualne oddzielenie poszczególnych czytań nie tylko ułatwia korzystanie z rękopisu, ale także determinuje jego rozumienie.

Ptaki, obok skomplikowanych floratur, stanowią główną dekorację Ewangeliarza z Zamościa i Lwowa oraz znaczącą grupę wśród przedstawień marginesowych kodeksu ze Skewry. Można stwierdzić, że potencjał symboliczny ornitomorficznych zdobień marginesowych został dość wcześnie zauważony przez cylicyjskich mistrzów. Modelowym przykładem wykorzystania ptasich wyobrażeń do ewokowania rozmaitych znaczeń jest Ewangeliarz ze Skewry. Z czasem ornitomorficzne motywy stały się oryginalnym komponentem marginesów ormiańskich iluminowanych kodeksów i były chętnie przejmowane

---

¹¹⁾ Ibidem, s. 574.

¹²⁾ Ibidem, s. 577. Zdarza się także, iż w pewnych przypadkach anikoniczna dekoracja sama buduje narrację, czego przykłady można znaleźć w licznych ekfrazach: ibidem, s. 577–578.

¹³⁾ Ibidem, s. 589.

przez miniaturzystów pracujących na terenie diaspory. Mistrzowie z Lwowa i Zamościa nie wykorzystali jednak całego, ukazanego na kartach Skewry, potencjału tych przedstawień, lecz traktowali je przede wszystkim jako rodzaj ornamentu.

Ptasie zdobienia były starannie i kunsztownie wykonane. Trudno znaleźć dwa jednakowe przedstawienia. Miniaturzysta urozmaicał pozy i niekiedy także gatunki przedstawianych ptaków. Tworzył tym samym osobną, niezależną narrację, w której można dopatrywać się wizualnego odpowiednika makrokosmosu zamieszkiwanego przez niezliczone gatunki stworzeń.

Marginesowe przedstawienia ptaków prowokują do całościowych interpretacji. Sugestywny charakter ptasich zdobień skłania często do doszukiwania się w nich znaczeń, których nie sposób zweryfikować. Ewokacyjna funkcja tego typu przedstawień była zapewne wykorzystywana przez cylicyjskich miniaturzystów i mistrzów pracujących w skryptoriach na terenie diaspory. Posługując się figurą ptaka przywoływali oni różne znaczenia, nie narzucając jednego, sposobu ich odczytania.

SUMMARY

Karolina Wiśniewska

THE ORNITHOMORPHIC SYSTEM OF MARGINAL ILLUMINATIONS OF ARMENIAN GOSPEL BOOKS FROM THE POLISH NATIONAL LIBRARY IN WARSAW

Ornitomorficzne miniatury marginesowe ormiańskich Ewangelii przechowywanych w Bibliotece Narodowej w Warszawie / Ornithomorphic marginal miniatures of the Armenian Gospels from the Polish National Library in Warsaw

The text analyzes the functions of the ornithomorphic system of marginal illuminations of three Armenian Gospel Books from the Polish National Library in Warsaw: the so called Skevra Gospel (III 8101, 1198, 1199), the Gospel from Zamość (I 12670, 1603) and the Gospel from Lviv (III 12677, 1639). The elaborate and variously depicted birds on the pages of the Gospels serve as an example of the *longue durée* of ornithomorphic motifs in the Armenian art of illumination and its special role within the illuminated Gospels.

In the Skevra Gospel, the birds in the margins are depicted with great accuracy and in a naturalistic style whereas in the Gospel books from the 17th century they are rather

conventional and decorative motifs. In both cases however, they serve as a good example of the evocative function of marginal miniatures. The semantic significance of the bird figure was exploited by the miniaturists, who by executing marginal images simultaneously built a visual narrative parallel to the sacred text. Thus, the marginal ornithomorphic decoration functions as notices which are to be activated by the intellectual participation of the reader. Furthermore, they establish a visual and semantic framework for the text that determines its interpretation.

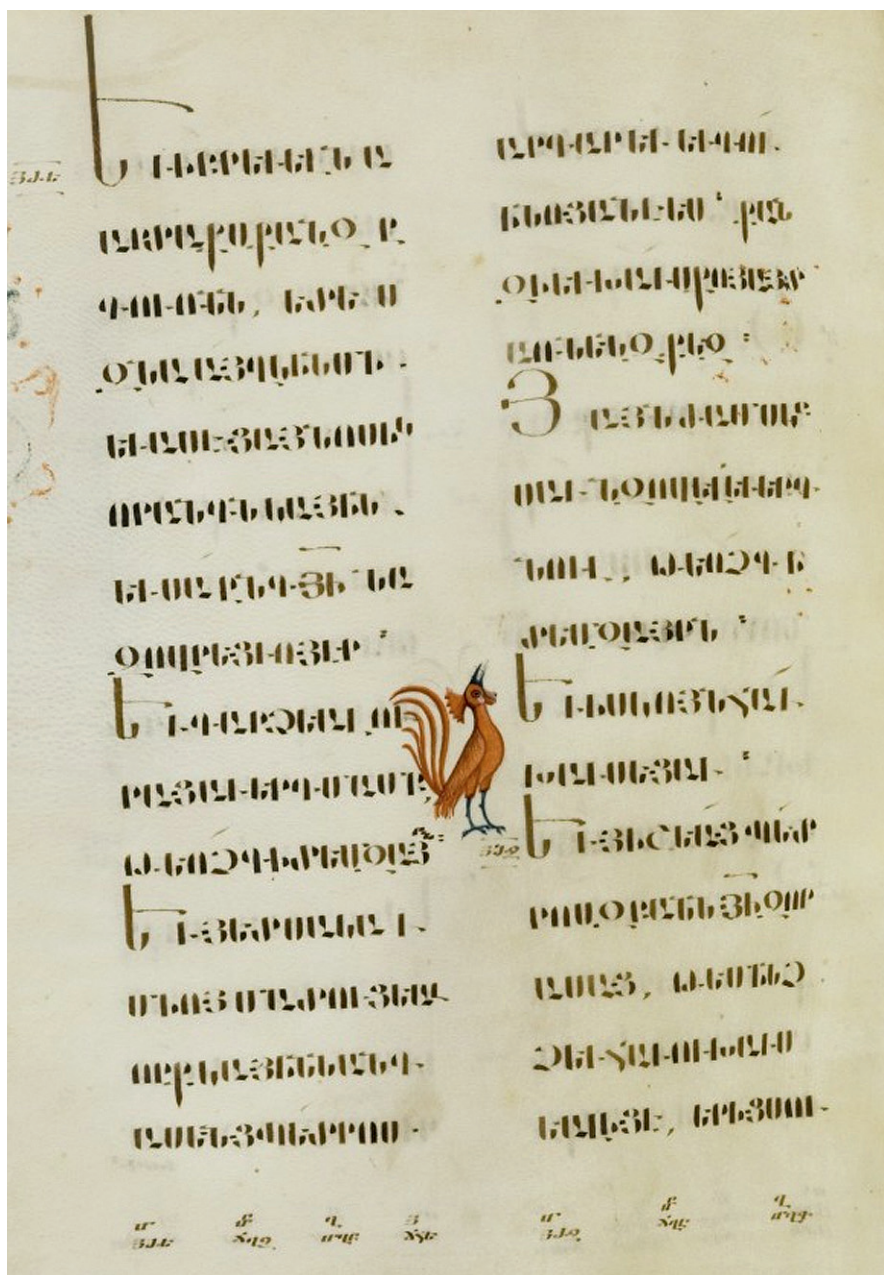
Il. 1. Miniatura marginesowa, Ewangeliarz ze Skewry (BN III 8101), f. 17v. Źródło fotografii: Cyfrowa Biblioteka Narodowa POLONA.

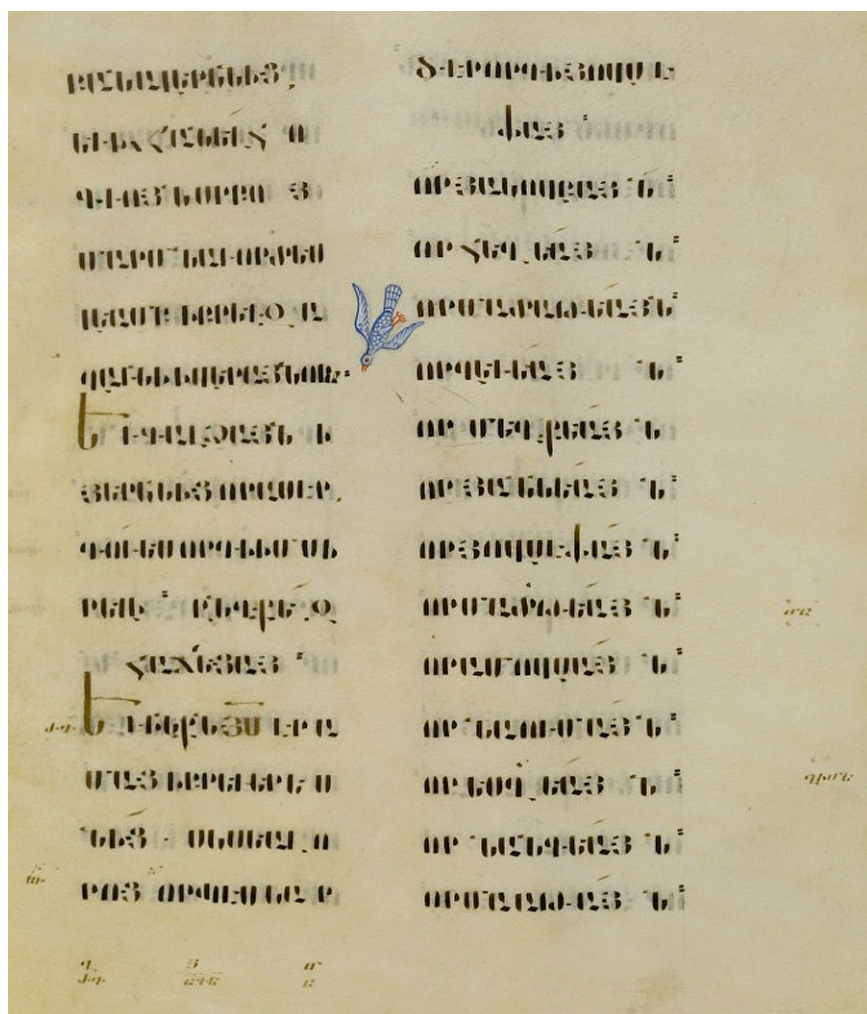
Il. 2. Miniatura marginesowa, Ewangeliarz ze Skewry (BN III 8101), f. 95r. Źródło fotografii: Cyfrowa Biblioteka Narodowa POLONA.

Il. 3. Miniatura marginesowa, Ewangeliarz ze Skewry (BN III 8101), f. 225v. Źródło fotografii: Cyfrowa Biblioteka Narodowa POLONA.

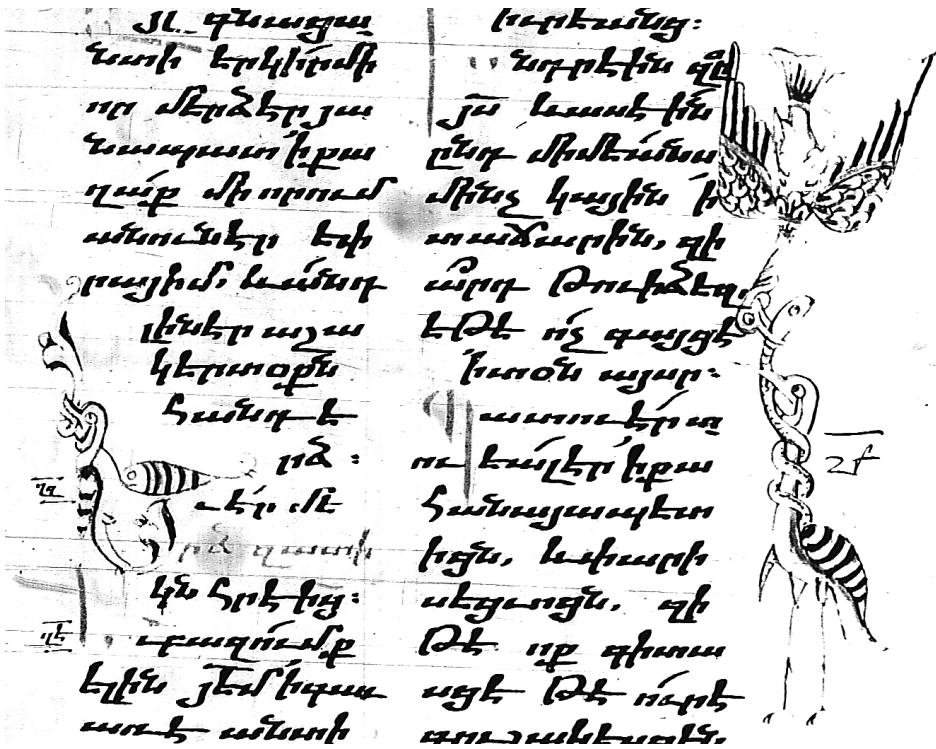
Il. 4. Miniatura między kolumnami tekstu, Ewangeliarz ze Skewry (BN III 8101), f. 119v. Źródło fotografii: Cyfrowa Biblioteka Narodowa POLONA.

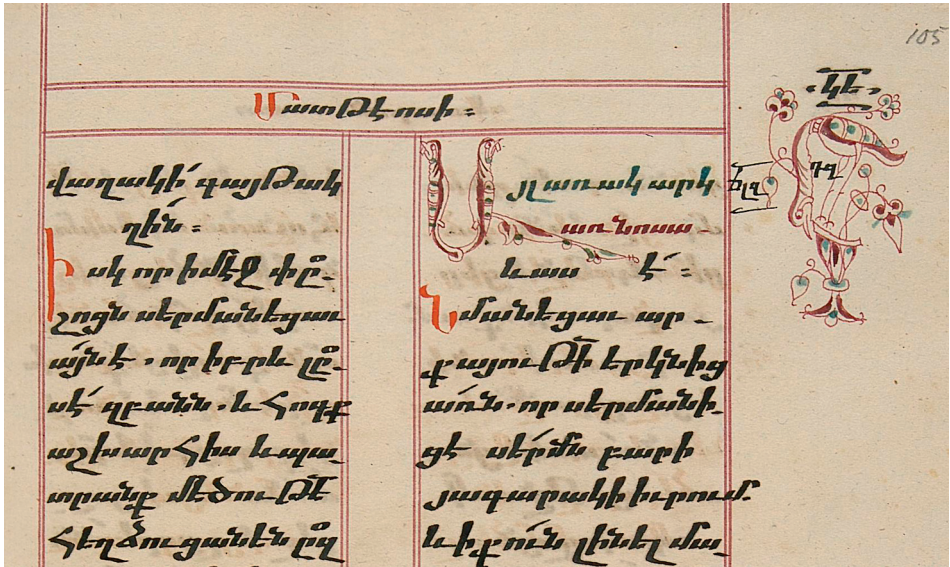
Il. 5. Miniatura między kolumnami tekstu, Ewangeliarz ze Skewry (BN III 8101), f. 223r.
Źródło fotografii: Cyfrowa Biblioteka Narodowa POLONA.

Il. 6. Zdobienie marginesowe oraz miniatura znajdująca się między kolumnami tekstu, Ewangeliarz ze Skewry (BN III 8101), f. 198v. Źródło fotografii: Cyfrowa Biblioteka Narodowa POLONA.

Il. 7. Miniatura marginesowa, Ewangeliarz z Zamościa (BN I 12670), s. 615. Skan z mikrofilmu: Biblioteka Narodowa w Warszawie.

Il. 8. Miniatura marginesowa, Ewangeliarz z Lwowa (III 12677), s. 105. Źródło fotografii: Biblioteka Narodowa w Warszawie.